

II. PRACE DROBNE I MATERIAŁY

Andrzej Zakrzewski (Warszawa)

Krzysztofowi Pietkiewiczowi

Rosyjski rękopis III Statutu litewskiego ze zbiorów Biblioteki m.st. Warszawy

Językiem oryginału III Statutu litewskiego był język „ruski”, w nauce białoruskiej określany jako „starobiałoruski”, a w litewskiej – jako „kancelaryjny Wielkiego Księstwa Litewskiego”¹. Podstawową zaś monografią języka kodeksu jest monumentalna praca krakowskiego badacza – rodem z Woroneża – Władimira Miakiszewa². Pierwotnie – jak udowodnił tenże uczony w kolejnej istotnej pracy – Statut trzykroć wydawano po rusku: w latach 1588–1600³. Dość szybko jednak – po ćwierćwieczu – zaczęto go też publikować po polsku. Nie wynikało to bynajmniej z jakiejś centralnej akcji polonizacyjnej – takiej bowiem nie było, lecz z potrzeb odbiorców kodeksu, w coraz większym stopniu posługujących się polszczyzną w obrocie prawnym⁴. Dowodzi tego również teza Marii

¹ O problemach związanych z tym językiem pisze m.in.: R. Ragauskienė, *Kalbinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki XVI a. vid.): interpretacijos istoriografijoje*, „Lituanistica” 2013, t. 59, nr 3(93), s. 138–157; A. Dubonis, *Кудэл Лятувось валстечлы някальбёю русьнішскай XVI амжыўа? (Kodėl Lietuvos valstiečiai nekalbėjo rusėniškai XVI amžiuje?)*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2016, nr 2, s. 27–50.

² В.П. Мякишев, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków 2008, ss. 718 i zamieszczona tam literatura.

³ В.П. Мякишев, *Кириллические издания Литовского Статута 1588 года*, Kraków 2014, s. 313–322.

⁴ Sam Iwan I. Łappo – w dziełach swych nie wykazujący bynajmniej zachwyty dla związku z Koroną – wskazywał, że wydanie polskiego przekładu było dogodne dla Wielkiego Księstwa. J. Łappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. I, cz. 2, Kaunas 1938, s. 413.

Teresy Lizisowej, że „język polski Statutów nie został przejęty z polskich tekstów prawodawczych, lecz wykształcił się na Litwie dla potrzeb tamtejszych realiów prawnych i przy współdziałaniu staroruskiej tradycji oraz miejscowej kultury prawnej społeczeństwa i elity intelektualnej”⁵.

Pomimo kilku edycji spotykamy jednak rękopiśmienne egzemplarze Statutu w języku polskim i ruskim. Powstało również zapotrzebowanie na inne wersje językowe tego kodeksu, także – z natury rzeczy – rękopiśmienne. W ryskiej Bibliotece Uniwersyteckiej można więc znaleźć pochodzącą z 1709 r. kopię tłumaczenia niemieckiego z 1632 r.⁶, które było niewątpliwie przydatne w sądach na terenie Inflant.

Odrębną kwestię stanowią tłumaczenia Statutu na język rosyjski. Pomimo rozbiorów sądowe prawo litewskie w niemałej części nadal stosowano, i to dłużej niż normy koronne⁷. Dlatego w 1811 r. wydano drukiem quasi-urzędowe tłumaczenie Statutu na rosyjski, wraz z równoległą polską wersją, oczywiście bez przywilejów monarszych, listu Lwa Sapiehy itp.⁸ Błędy tego tłumaczenia i dzieje jego nigdy nie wydanej poprawy omówił Aleksandr E. Nolde po ponad stuleciu⁹. Choć kodeks ten ostatecznie uchylono w 1840 r., liczne jego normy stosowano (zwłaszcza, ale nie wyłącznie, jeśli chodzi o prawo spadkowe) przez kolejną połowę stulecia¹⁰.

Istniały jednak wcześniejsze rękopiśmienne tłumaczenia Statutu na język rosyjski¹¹. Jedno z nich było niewątpliwie źródłem tych norm pomieszczonych w moskiewskim *Sobornom Ułożenii* z 1649 r., przy których umieszczono 56 not:

⁵ M.T. Lizisowa, *Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawnosądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku*, Kraków 2000, s. 142.

⁶ А. Дзярновіч, *Статут у Інфлянтах: асобнік Статута ВКЛ 1588 г. у рыжскіх зборах («рускі» і нямецкі)* [w:] Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура, уклад. А.А. Скеп’ян, ч. 2, Мінск 2017, s. 321–325.

⁷ А.В. Закрзевски, *Zmierzch staropolskiego prawa* [w:] U. Augustyniak, A. Karpiński (red.), *Zmierzch kultury staropolskiej. Ciągłość i kryzys, XVI–XVIII w.*, Warszawa 1997, s. 40–56.

⁸ I. Daniłowicz, *Opisanie bibliograficzne dotąd wiadomych rękopisów i drukowanych egzemplarzy Statutu Litewskiego*, „Dziennik Wileński” 1823, t. 2, nr 7, s. 290–291. Współcześnie szeroko opisał je (oraz wątpliwości co do charakteru edycji) S. Godek, *III Statut litewski w dobie porzbirowej*, Warszawa 2012, s. 247–249 i zamieszczona tam literatura.

⁹ А.Э. Нольде, *К истории перевода Литовского статута на русский язык* [w:] *Сборник статей в честь Дмитрия Фомича Кобеко от сослуживцев по Императорской Публичной библиотеке*, Санкт-Петербург 1913, s. 135–142, <http://elib.shpl.ru/nodes/52972-sbornik-statey-v-chest-dmitriya-fomicha-kobeko-ot-sosluzhivtsev-po-imperatorskoy-publichnoy-biblioteke-spb-1913#mode/inspect/page/156/zoom/4> [dostęp: 8.10.2020].

¹⁰ S. Godek, *III Statut litewski...*, passim.

¹¹ Niekoniecznie jednak całego kodeksu: В.Д. Назаров, *О первом переводе текстов Литовского Статута 1588 г. в Россию* [w:] S. Lazutka et al. (red.), *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas*, Vilnius 1989, s. 230–240.

„iz Litowskiego”¹². Pionierem nowoczesnych badań nad nimi był Iwan I. Łappo – przed ponad stuleciem wydawca jednego z nich, pochodzącego z pierwszej połowy XVII w., który nazwał „moskiewskim przekładem-redakcją”¹³. Przez kilkadziesiąt lat wileńska językoznawczyni Lilija Sudavičienė nie tylko omówiła w cyklu artykułów cechy językowe tego zabytku¹⁴, ale wskazała również na istnienie w Bibliotece Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk (sygn. Bx-62, obecnie zapewne F. 22-62) innego – co wykazała – rosyjskiego przekładu kodeksu, którego jednak nie omówiła. Podała tylko fragmenty trzech statutowych artykułów tego rękopisu, stwierdzając językowe odrębności od „moskiewskiego przekładu-redakcji”¹⁵.

Rosyjski rękopiśmienny przekład III Statutu litewskiego ma również w swoich zbiorach Biblioteka m.st. Warszawy (sygn. Akc. 286). Jest to tom liczący 221 kart, oprawny w płótno ze skórzaną naklejką *Статутъ Литовскій* na grzbiecie. Na stronie tytułowej znajduje się owalna pieczętka *T.B.P w W* – czyli Towarzystwo Biblioteki Publicznej w Warszawie – z dopisaną dawną sygnaturą: 504. Rękopis składa się z 221 kart formatu 210 × 317 mm.

Jest to pochodzący z lat 1908–1909 dar dla Biblioteki rodziny Edwarda Witkowskiego (1816–1895), znanego kolekcjonera, bibliofila i archeologa – ama-

¹² J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawo-kulturowym* [w:] idem, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 62–64.

¹³ И.И. Лаппо, *Литовский Статут в московском переводе-редакции*, Юрьев 1916, <https://www.nlb.by/upload/prod/statutVKL/Izuchenie/pdf/IzuchText11.pdf> [dostęp: 8.10.2020].

¹⁴ Л. Судавичене, *О Московском переводе-редакции Литовского Статута*, „Kalbotyra” 1963, t. VII, s. 5–17, https://baltnexus.lt/uploads/publikacijos/Kalbotyra/Kalbotyra%20VII/07_03_L.%20Sudavi%C4%8Dien%C4%97.pdf [dostęp: 8.10.2020]; eadem, *К вопросу о словах, являющихся наименованиями документов в Московском переводе-редакции литовского статута*, „Kalbotyra” 1964, t. X, s. 209–236, https://baltnexus.lt/uploads/publikacijos/Kalbotyra/Kalbotyra%20X/10_16_L.%20Sudavi%C4%8Dien%C4%97.pdf [dostęp: 8.10.2020]; eadem, *Из истории некоторых слов в связи с вопросом о хронологии Литовского Статута в Московском переводе-редакции XVII в.*, „Kalbotyra” 1965, t. XI, s. 29–47, <https://www.zurnalai.vu.lt/kalbotyra/article/view/18889/18092> [dostęp: 8.10.2020]; eadem, *Существительные с суффиксом -никъ со значением действующего лица в Московском переводе-редакции Литовского Статута*, „Kalbotyra” 1970, t. XXI, s. 193–204; eadem, *Материалы к описанию лексики Литовского Статута в Московском переводе-редакции XVII столетия*, „Kalbotyra” 1989, t. XL, nr 2, s. 72–84; eadem, *О судебной терминологии в московском переводе-редакции Литовского статута* [w:] С.Г. Бархударов (ред.), *Русская историческая лексикология*, Москва 1968, s. 65–82; eadem, *Из истории некоторых слов общественно-политической лексики в московском переводе-редакции Литовского статута 1588 г. (К вопросу о русско-белорусских языковых отношениях в XVII в.)*, „Ученые записки Московского государственного педагогического института” 1964, nr 240. *Статьи и исследования по русскому языку*, s. 12–13.

¹⁵ Л. Судавичене, *О Московском переводе-редакции...*, s. 5.

tora spod Białej Cerkwi. Ten bowiem zapisał Bibliotece około trzech tysięcy woluminów, w tym rękopisów i starych druków¹⁶.

Strona tytułowa spisana na papierze z filigranem ЛФ, natomiast reszta rękopisu – na papierze z filigranem przedstawiającym niedźwiedzia z toporem na ramieniu – herb Jarosławla oraz literami ЯМСЯ, oznaczającymi *Ярославская Мануфактура Саввы Яковлева*. Papier ten Waleria A. Jesipowa datuje na lata 1764–1765¹⁷, natomiast Liubow A. Dubrowina na rok 1816¹⁸. Datacja na podstawie jednolitych, a cóż dopiero – jak w tym wypadku – zróżnicowanych znaków wodnych jest jednak wysoce niepewna¹⁹. Najlepszy znawca znaków wodnych Wielkiego Księstwa Litewskiego, Edmundas Laucevičius, takiego papieru w Wielkim Księstwie Litewskim nie wykazuje, wyjątkiem jest pochodzący z Grodna z 1797 r. rękopis ze znakiem tejże manufaktury, w odmianie ЯМВСЯ 1796 – *Ярославская Мануфактура Внуков Саввы Яковлева*²⁰.

Tekst spisany jest kilkoma rękami, przy czym na jednej stronie zdarza się kontynuacja tekstu pisana już inną ręką (m.in. k. 105, 189, 189 v.). Jest to rosyjski skoropis drugiej połowy XVIII w., co jednak nie pozwala – z przyczyn oczywistych – precyzyjnie datować rękopisu²¹. Można jednak wstępnie przyjąć, że rękopis powstał na przełomie XVIII i XIX w.

Język XVII-wiecznego moskiewskiego tłumaczenia kodeksu zdecydowanie różni się od ruszczyzny paralelnego wydania polsko-rosyjskiego z 1811 r.²² Już sam tytuł rozdziału pierwszego „O Personie Naszej Hospodarskiej” przetłumaczono w XVII w.: *o парсуне нашей государьской*²³, w edycji z początków XIX w.:

¹⁶ Za informacje o rękopisie i jego proveniencji winienem wdzięczność Marcie Parnowskiej z Biblioteki m.st. Warszawy, która – wobec wynikających z remontu, a potem zarazy ograniczeń w korzystaniu z zasobu Biblioteki – łaskawie udzieliła mi informacji i wskazała literaturę: *Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Biblioteki Publicznej z roku 1908*, Warszawa 1909, s. VII; I. Treichel (red.), *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 970.

¹⁷ Е.А. Есипова, *Филиграни на бумаге сибирских документов XVII–XVIII вв.*, Томск 2005, s. 7, 62, www.academia.edu/17611708/Есипова_Е._А._Филиграни_на_бумаге_сибирских_документов_XVII-XVIII_вв._-Томск_Изд-во_Том_ун-та_2005.-210_с._ил. [dostęp: 8.10.2020].

¹⁸ Л.А. Дубровина, *Списки Казанского летописца в отделе рукописей ЦНБ АН УССР* [w:] Н.П. Визирь (ред.), *Рукописные фонды Центральной научной библиотеки им. В.И.Вернадского АН УССР*, Киев 1989, s. 93. Istnieją jeszcze inne pośrednie datowania: na lata 1779–1786. С.А. Клепиков, *Филиграни на бумаге русского производства XVIII – начала XX века*, Москва 1978, s. 62–63, 191.

¹⁹ K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska*, Warszawa 2015, s. 197.

²⁰ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.*, t. 1, Vilnius 1967, s. 210, t. 2, Vilnius 1967, s. 351, nr 2526.

²¹ K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska*, s. 260–264.

²² *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego z dołączeniem treści konstytucji przyzwoitych*, cz. 1–2, S. Petersburg 1811.

²³ И.И. Лаппо, *Литовский Статут*, s. 33.

о нашей государевой особѣ²⁴, natomiast w omawianym rękopisie: *о парсонѣ нашей государевой* (k. 1).

Ciekawą cechą języka rękopisu jest przeliczanie pieniędzy. „Moskiewski przekład-redakcja”, wyliczając wysokość diet posłów litewskich jadących na sejm warszawski (rozdz. III, art. 7), starannie zachowuje kopy groszy litewskich²⁵. To samo czyni – choć nie było już ani sejmu, ani kop groszy – wydanie petersburskie, również w rosyjskim tłumaczeniu²⁶. Natomiast warszawski rękopis starannie przelicza owe „pieniądze strawne” na ruble (k. 58 v.).

Jest więc oczywiste, że egzemplarz ten nie miał związku z rosyjskim tłumaczeniem Statutu w 1811 r. Również Ignacy Daniłowicz nie wykazał tego rękopisu w swym opisie egzemplarzy Statutu litewskiego. Zwrócił atoli uwagę, że petersburscy wydawcy nie wiedzieli, że „na Ukrainie około Kijowa znajdują się w rękopisach starych tłumaczenia Statutu na dialekt rosyjsko-ukraiński w których przewlekły język białoruski w zwięźlejszej mowie rosyjskiej zawarty. Jeden z takich egzemplarzów niedawno nabyła biblioteka uniwersytetu wileńskiego dość niewyraźnym charakterem rosyjskim pisany”²⁷. Pobieźne porównanie – przytoczonych przez L. Sudavičienė – języka fragmentów dwóch artykułów Statutu (rozdz. II, art. 1; rozdz. XIII, art. 1) z egzemplarza wileńskiej Biblioteki Wróblewskich oraz analogicznych fragmentów warszawskiego rękopisu (k. 13, 190) wskazuje na identyczne cechy językowe obydwu rękopisów. Oczywiście, wskazana jest tu daleko idąca ostrożność: spośród setek artykułów porównano fragmenty dwóch. Może więc rękopis wspomniany przez L. Sudavičienė jest tym samym, który wspominał I. Daniłowicz?

Czy jednak byłyby to w oczach tego badacza „rękopis stary”? Z kolei omawiany tu rękopis warszawski był darem E. Witkowskiego, który mieszkał przecież pod Białą Cerkwią. Można by więc przyjąć, że był to jeden z owych – późnych wszakoż, z przełomu XVIII i XIX w. – ukraińskich rękopisów Statutu. Jeśli miał on służyć praktyce, co sugeruje m.in. przeliczenie kop groszy na ruble, zadziwia przepisanie całego kodeksu, bez odrzucenia rozdziałów zupełnie w nowych warunkach zbędnych (II: „O obronie ziemskiej” i X: „O puszczy, o łowach, o drzewie bartnym...”)²⁸. Może też służył jako pomoc przy układaniu w latach 1804–1807 „Zbioru praw małosyjskich”, tam bowiem obficie korzystano ze wszystkich rozdziałów III Statutu. Jednak w archiwum zachował się

²⁴ *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, cz. 1, S. Petersburg 1811, s. 2.

²⁵ И.И. Лаппо, *Литовскіи Статуты*, s. 82.

²⁶ *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, cz. 1, s. 134.

²⁷ I. Daniłowicz, *Opisanie bibliograficzne...*, s. 290–292.

²⁸ S. Godek, *III Statut litewski...*, s. 486–487.

inny rękopis, niewątpliwie wykorzystywany w tym celu – rosyjskiego tłumaczenia Statutu z wileńskiego wydania 1744 r.²⁹

Widać więc, że niezbędne jest staranne porównanie rękopisu warszawskiego z wileńskim. Będzie to jednak możliwe, gdy zaraza minie...

THE RUSSIAN MANUSCRIPT OF THE THIRD STATUTE OF LITHUANIA FROM THE COLLECTION OF THE WARSAW PUBLIC LIBRARY

Abstract

The Third Statute of Lithuania was published in its original Ruthenian version in 1588, while only the Polish translation of this code was being published since 1614. However, the needs of legal transactions, and sometimes the willingness to take advantage of the tried and tested models, resulted in the creation of translations into German and Russian. One of these Russian translations can be found in the Warsaw Public Library (file reference number Akc. 286). On the basis of the paper and handwriting, one can initially assume that it comes from the turn of the 18th and the 19th century. In terms of language, it has a lot in common with the manuscript kept in the Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių library (file reference number F. 22–62) in Vilnius. However, it is distinctly different from the manuscript from the first half of the 17th century which was published in 1916 by Ivan I. Lappo.

Keywords: Third Statute of Lithuania, manuscripts, Warsaw Public Library

²⁹ А.Н. Мироненко et al. (ред.), *Собрание малороссийских прав 1807 г.*, Киев 1993, s. 9–10.